

MICHAŁ ZIĘBA

PAUL CAZIN (1881–1963) – po latach (Komunikat)

Po przeszło trzydziestu latach, jakie upłynęły od śmierci znakomitego pisarza, tłumacza i ambasadora literatury polskiej obserwujemy ożywione zainteresowanie tą postacią w Polsce i we Francji.

Zainteresowanie Pauliem Cazinem w Polsce powojennej wyraziło się największą liczbą publikacji na początku lat sześćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych, co wiązało się z osiemdziesiątą rocznicą jego urodzin, a następnie z tragiczną śmiercią pisarza w czerwcu 1963 r. W polskich i polskojęzycznych czasopismach ukazało się wówczas wiele artykułów poświęconych życiu i twórczości wielkiego humanisty¹.

W latach osiemdziesiątych obszernie hasło biograficzne: PAUL CAZIN autorstwa Stanisława Frybesa znalazło się w *Przewodniku encyklopedycznym. Literatura polska*², a Franciszek Ziejka pracy przekładowej Cazina poświęcił artykuł zamieszczony w „Pamiętniku Literackim”³.

¹ Zob.: J. Odrowąż-Pleńka, *U Cazina w Aix-en-Provence*, „Stolica” 1960 nr 20; Tenże, *Osiemdziesięciolecie Pawła Cazina*, „Ilustrowany Kurier Polski” 1961 nr 89; Tenże, *Paul Cazin kończy 80 lat*, „Życie Literackie” 1961 nr 20; Tenże, *Książka Cazina w Polsce*, „Ilustrowany Kurier Polski” 1962 nr 158; Tenże, *Paul Cazin w Polsce i w Warszawie*, „Stolica” 1962 nr 28; Tenże, *Zmarł Paweł Cazin*, „Stolica” 1963 nr 26; Tenże, *Paul Cazin 1881–1963 – artykuł pośmiertny*, „Współczesność” 1963 nr 13; Tenże, *Wielki przyjaciel Polski*, „Ilustrowany Kurier Polski” 1963 nr 162; P. Chovelon, *Po śmierci Paul Cazin*, „Tygodnik Polski” 1963 nr 162; Z. Markiewicz, *Nad grobem polonofila-humanisty. Paul Cazin (28 IV 1881–12 VI 1963)*, „Pamiętnik Literacki” 1964 z. 1, s. 311–314; T. Garnysz-Kozłowska, *Dzienniki Pawła Cazina (I) Journal a Courcelles*, „Przegląd Humanistyczny” 1972 z. 1, s. 125–138; Taż, *Dzienniki Pawła Cazina (II)*, „Przegląd Humanistyczny” 1972 z. 2, s. 145–161; Taż, *Paul Cazin*, „Ruch Literacki” 1978 z. 4/5, s. 286–291.

² S. Frybes, *Paul Cazin*, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. I, Warszawa 1984, s. 129.

³ F. Ziejka, „Pamiętniki” Jana Chryzostoma Paska we Francji, „Pamiętnik Literacki” 1989 nr 2.

Szczególne zainteresowanie Paulem Cazinem, jakie ma miejsce w ostatnich latach, potwierdzają nie tylko prace badaczy polskich i francuskich, lecz i sesje naukowe organizowane na terenie Francji.

Tak więc Franciszek Ziejka w książce *Paryż młodopolski* (1993) przywołał wiele mało znanych faktów dotyczących kontaktów Cazina z polskimi i francuskimi pisarzami w latach 1906–1912 oraz odsłonił kulisy zabiegów wokół tłumaczeń ich utworów⁴.

Wychodzący w Dijon miesięcznik „Auteurs de Bourgogne” w październiku 1994 r. zamieścił w dziale: *Dossier* pracę zbiorową zatytułowaną *Paul Cazin „Le biennheureux d'Autun”* przypominającą francuskiemu czytelnikowi postać sławnego Burgundczyka nazywanego „Błogosławionym z Autun”⁵.

Marcel Barbotte, autor pierwszej części opracowania pt. *Le temps des confidences* wspomina swoje spotkania z Paulem Cazinem w Autun i Aix-en-Provence w latach 1938–1961. Ze wspomnień dziennikarza oraz z załączonych fragmentów listów wylania się postać pisarza „zakochanego” w ojczystej Burgundii i w dalekiej Polsce.

Luc Hopneau w drugiej części pt. *En souvenir de Paul Cazin disparu il y a 30 ans* daje przegląd najważniejszych wydarzeń z życia i twórczości Cazina, bogato ilustrowany fragmentami utworów odzwierciedlających myśli i przekonania ich autora.

W następnym roku, 13 czerwca 1995, Stacja Naukowa PAU w Paryżu zorganizowała konferencję naukową na temat: „Les archives de Paul Cazin” poświęconą losom pozostawionych przez pisarza zbiorów bibliotecznych i archiwalnych⁶. W referatach przypomniano zasługi Paula Cazina dla upowszechniania literatury i kultury polskiej we Francji przywołano nieznanne dotąd fakty z jego życia i twórczości; szeroko rozważano wreszcie problem ratowania i pozyskania przez Polskę cennego archiwum Cazina, pozostającego bez należytej opieki w jego willi w Aix-en-Provence. Zbiory te, dotychczas nawet nie skatalogowane i przechowywane w nieodpowiednich warunkach, niszczeją.

Dzisiaj trudno stwierdzić, co zachowało się z bogatego księgozbioru wypełniającego niegdyś jego gabinet. Wiadomo, że pisarz zgromadził wiele poloników oraz francuskich i polskich starodruków. Posiadał też zbiór około 3000 dokumentów, w tym szczególnie cenne listy od polskich pisarzy: Wła-

⁴ Zob.: F. Ziejka, *Paryż młodopolski*, Warszawa 1993, s. 75–212.

⁵ „Auteurs de Bourgogne” Lettre 37, Dijon, octobre 1994, s. I–XII.

⁶ W konferencji, obok jej organizatorów: prof. Zofii Bieńkowskiej i prof. Jerzego Borejszy, uczestniczyli badacze z francuskich i polskich ośrodków uniwersyteckich, z Muzeum Literatury w Warszawie oraz lektorzy języka polskiego na uniwersytetach francuskich. Referaty wygłosili m.in.: prof. Danuta Krzysz-Tomaszewska, prof. Janusz Odrowąż-Pieniążek.

dysława S. Reymonta, Józefa Weyssenhoffa, Stefana Żeromskiego, Władysława Boya-Żeleńskiego, Tadeusza Brezy i in.⁷

W dniach 21 i 22 listopada 1997 r. w Dijon i Autun miała miejsce druga francuskojęzyczna sesja naukowa pod nazwą „Colloque Paul Cazin”, której organizatorami byli: Instytut Literatury i Filologii Uniwersytetu Burgundzkiego oraz Rada Regionalna Burgundii, a uczestnikami badacze twórczości Cazina z ośrodków naukowych francuskich i polskich.

W wygłoszonych na sesji referatach ukazano portret wielkiego Burgundczyka: tłumacza, pisarza i dziennikarza na tle związków kulturalnych francusko-polskich w XIX i XX wieku; relacje między Cazinem a Jarosławem Iwaszkiewiczem i Jacquesem Maritainem; analizowano jego utwory wspomnieniowe *Dekadi* i *La Tapiserie du jours*; przedstawiono pamiątki po pisarzu w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu⁸.

W końcu 1997 r. ukazała się praca zbiorowa w języku francuskim wydana przez Instytut Literatury Polskiej UW pt. *Paul Cazin, diariste, epistolier, traducteur* pod redakcją Danuty Knysz-Tomaszewskiej⁹. Książka zawiera obszerną biografię Cazina, artykuły omawiające jego działalność przekładową i odsłaniające niektóre tajemnice *Dziennika intymnego* pisarza oraz informacje o archiwaliach cazinowskich w zbiorach paryskich i warszawskich.

Niezwykle interesującą częścią pracy jest *Supplement* zawierający nie publikowane dotychczas fragmenty *Dziennika* z lat 1954, 1955, 1958 i listy Georgesu Duhamela oraz Jacquesa Maritaina do Cazina z lat 1920–1939. Po raz pierwszy załączono też pełną bibliografię podmiotową jego wydawnictw zwartych¹⁰.

Przytoczmy ważniejsze fakty z życia i działalności pisarskiej Paula Cazina potwierdzone nowymi ustaleniami badaczy.

Paul Cazin urodził się 28 kwietnia 1881 r. w Montpellier na południu Francji, lecz od drugiego roku życia przez ponad 40 lat, z kilkuletnimi przerwami, przebywał w Burgundii; najpierw w Paray-le Monial, a następnie w Autun. Ojciec jego pochodził ze słynącego winnicami Macon, małka

⁷ Zob.: J. Odrowąż-Pieniążek, *Wielki przyjaciel Polski*, „Ilustr. Kurier Polski” 1963 nr 162.

⁸ Wśród referentów znaleźli się m.in.: Danuta Knysz-Tomaszewska, Halina Suwala, Jerzy Borejsza, Janusz Odrowąż-Pieniążek, Maria Delaperiere, Franciszek Ziejka, Danuta Bartel-Ja-rosińska, Marek Prokop, Juliusz Chrościcki, Marcel Lucotte, Jean Tazot, Jean Foyard, Jacques Valabreque, Malaka Gourdon-Servičre, Herve Serry, Francis Clodon.

⁹ *Paul Cazin – diariste, epistolier, traducteur*. Ouvrage collectif sous la direction de Danuta Knysz-Tomaszewska, Université de Varsovie. Faculte des Lettres Polonaises, Warszawa 1997.

¹⁰ Teksty zamieszczone w książce były, w większości, prezentowane na konferencjach naukowych poświęconych Cazinowi: w maju 1995 r. w Centrum Naukowym PAU w Paryżu i w grudniu 1995 r. w Instytucie Literatury Polskiej UW. (Zob.: *Paul Cazin – diariste...*, s. 12).

z Charolles. Obraz dzieciństwa spędzonego w Paray-le Monial, małym miasteczku burgundzkim, znajdziemy w autobiograficznej powieści *Decadi au la pieuse enfance*¹¹.

Pod wpływem rodziny o surowych tradycjach katolickich młody Cazin wstąpił w 1892 r. do Małego Seminarium w Rimont, a następnie do zakonu franciszkanów w Nimes we Włoszech, gdzie ukończył nowicjat w 1898 r. Studia teologiczne, które dały mu gruntowne wykształcenie klasyczne, znajomość łaciny, greki i hebrajskiego, porzucił dla studiów literackich na paryskiej Sorbonie. Uzyskał tam licencjat z literatury (*licence ès lettres avec mention bien*) w 1904 r.¹²

W Paryżu poznał hrabiego Edwarda Raczyńskiego, z którym w 1904 r. wyjechał do Rogalina jako nauczyciel języka francuskiego jego dwóch synów. Okres pobytu w Wielkopolsce to pierwsze zetknięcie się Cazina z nie istniejącą na mapie Europy Polską „siostrą Francji”¹³. Zwiedził w tym czasie Kraków, Lwów i Warszawę; opanował znajomość języka polskiego w stopniu umożliwiającym dokonywanie przekładów.

Po powrocie do Francji w 1906 r. zawarł związek małżeński z Małgorzatą Fauron de Chaligny, starszą od niego o 20 lat¹⁴.

W latach 1906–1912 nawiązał żywe kontakty z gronem paryskich polonofilów zyskując przyjaźń Stefana Żeromskiego, Władysława S. Reymonta, Józefa Weyssenhoffa. Zawarł również znajomość z Wacławem Sieroszewskim, Wacławem Gąsiorowskim, Andrzejem Strugiem, Leopoldem Staffem. Stał się bliskim współpracownikiem Kazimierza Woźnickiego, kierownika Biura Prasowego Polskiego w Paryżu¹⁵. Wygłaszał odczyty i publikował artykuły o literaturze polskiej. Śledził i komentował polskie wydarzenia, np. uroczystości z okazji pięćsetnej rocznicy bitwy pod Grunwaldem w 1910 r., które opisał w „Le Figaro” i „Le Gaulois” jako ich bezpośredni uczestnik w Krakowie¹⁶. W 1909 r. spędził kilka tygodni w Muzeum Narodowym Polskim w Rapperswilu i jako jego członek-korespondent nawiązał współpracę z czasopismami warszawskimi: „Tygodnikiem Ilustrowanym” i „Światem”¹⁷.

Jako tłumacz literatury polskiej zadebiutował Paul Cazin w 1908 r. przekładem *Modlitwy Pańskiej [L'Oraison Dominicale]* Gabrieli Zapolskiej,

¹¹ Zob.: P. Cazin, *Decadi au la pieuse enfance*, Plon-Nourrit. Paris 1921. Reeditions: 1928, 1949.

¹² Zob.: T. Garnysz-Kozłowska, *Paul Cazin*, „Ruch Literacki” 1978 nr 4/5, s. 285.

¹³ Relację z pierwszego kontaktu Cazina z Polską zawarła w *Guides Bleus* przytacza Luc Hopneau (Zob.: „Auteurs de Bourgogne”, s. VII).

¹⁴ Zob.: D. Knysz-Tomaszewska, *Le „Bienheureux d'Autun” ou la vie de Paul Cazin*, w: *Paul Cazin – diariste...*, s. 4.

¹⁵ Zob. F. Ziejka, *Paryż młodopolski*, s. 75.

¹⁶ P. Cazin, *Fêtes polonaises. Par lettre de notre envoyé*. „Le Figaro” 20 lipca 1900; „Le Gaulois” 17 lipca 1910.

¹⁷ Zob.: F. Ziejka, *Paryż młodopolski*, s. 76.

z którą korespondował od 1906 r. Następnie przetłumaczył *Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego* [*Vie et opinions de Sigismond Podfilipski*] Józefa Weyssenhoffa (1910). *Pamięci Fryderyka Chopina* [*A la mémoire de Frédéric Chopin*] Ignacego J. Paderewskiego (1911), *Z ziemi chełmskiej* [*L'apostolat du knout en Pologne. Notes de voyage au Pays de Chełm*] Władysława S. Reymonta (1912).

W czasie I wojny światowej przez 7 miesięcy brał udział w kampanii przeciwko Niemcom jako sierżant 29 regimentu w Bois d'Aily. Następnie był tłumaczem przydzielonym do obozu jeńców-Polaków z armii niemieckiej w Le Puy, i przy delegacji polskiej na Konferencji Pokojowej w Wersalu.

Gorzkie doświadczenia humanisty tkwiącego w piekle wojny, gdzie „miesza się sacrum i profanum”, a człowiekowi trudno zachować ludzką godność, znalazły wyraz w późniejszej twórczości literackiej Cazina¹⁸.

Po zakończeniu wojny, na początku 1920 r. pisarz zamieszkał w małej willi „l'hotel Louis XIII” w Autun, gdzie w okresie międzywojennym powstały jego najlepsze tłumaczenia dzieł literatury polskiej, dobieranych według własnego kryterium: *Książę Józef Poniatowski* [*Le Prince Joseph Poniatowski. Marechal de France 1763–1813*] Szymona Askenazego, (1921) – tłumaczenie we współpracy z Bronisławem Kozakiewiczem; *Pamiętniki* [*Les Memoires*] Jana Chryzostoma Paska (1922), za które Cazin otrzymał nagrodę Akademii Francuskiej; *Sprawiedliwie* [*Justice*] Władysława S. Reymonta (1925); *Ojciec nasz* [*Notre Pcre*] Augusta Cieszkowskiego, 1929 – tłumaczenie we współpracy z synem autora; *Sobol i panna* [*La Martre et la fille*] Józefa Weyssenhoffa (1930); *Żywe kamienie* [*Le Pierres vivantes*] Wacława Berenta (1931); *Stygmata* [*Le Stigmate*] Cypriana Kamila Norwida (1932); *Pan Tadeusz* [*Monsieur Thadée de Soplica*] Adama Mickiewicza (1934) – w stulecie wydania poematu, przekład prozą, najlepszy w ocenie krytyków przekład utworu Mickiewicza na język francuski; *W pustyni i w puszczy* [*Le Gouffre noir*] Henryka Sienkiewicza (1934) – luźny przekład powieści pod zmienionym tytułem; *Kłosa Panny* [*L'Epi de la Vierge*] Ludwika Hieronima Morstina (1937); *Panny z Wilka* [*Les Demoiselles de Wilko*] Jarosława Iwaszkiewicza (1934, wyd. 1938); *Lokomotywa* [*La Locomotive*] Juliana Tuwima (1939).

W latach 1935–1940 jako wykładowca literatury polskiej w Centre d'Études Polonaises przy Bibliotece Polskiej w Paryżu poświęcił się Paul Cazin również pracy naukowej i staraniom wokół doktoratu.

W 1940 r. opuścił Paryż i powrócił do Autun. W tym czasie umiera jego żona. Podczas wojny jako antypetenista był związany z ruchem oporu. Po wyzwoleniu Autun w 1944 r. brał udział w reorganizacji prasy lokalnej. W piśmie „Le Patriote du Morvan” zamieszczał również artykuły poświęcone kulturze polskiej. W roku 1946 zawarł związek małżeński z Juliette Dutoit¹⁹.

¹⁸ Zob.: „Auteurs de Bourgogne”, s. VIII.

¹⁹ Zob.: D. Knysz-Tomaszewska, *Le „Bienheureux d'Autun”...*, s. 9.

Trudna sytuacja materialna zmusiła Paula Cazina do opuszczenia Burgundii w 1949 r. Przeniósł się do Aix-en-Provence i zamieszkał w willi „Cadet-Roussel”. Przez pewien czas (1950–1957) prowadził wykłady z kultury i literatury polskiej na uniwersytecie w Aix-en-Provence. Publikował artykuły, wygłaszał odczyty, był animatorem życia kulturalnego. Jego zainteresowanie polską literaturą współczesną zaowocowały tłumaczeniami: *Dysku olimpijskiego* [*Les Atlètes olympiques*] i *Zegara Słonecznego* [*Le Cadran solaire*] Jana Parandowskiego (1960/1961); *Spizowej bramy* [*La Porte de bronze*] i *Urzędu* [*La Demarche*] Tadeusza Brezy. Czynił też starania o wydanie książki Tadeusza Boya-Żeleńskiego *Marysienka Sobieska* [*Marysienka, la plus aimee des reines*] – która ukazała się drukiem dopiero w 1975 r.

W Polsce, którą odwiedzał w latach 1955, 1956 w związku z uroczystościami mickiewiczowskimi, otrzymał nagrodę im. Pietrzaka i został oznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia z Gwiazdą za pięćdziesiąt lat pracy na rzecz upowszechniania literatury polskiej we Francji. Otrzymał też tytuł Członka Zwyczajnego Polskiej Akademii Nauk.

We Francji osiemdziesięciolecie urodzin Cazina uczczono wydaniem specjalnego numeru „Parys de Bourgogne” (1962, nr 37). Drugi numer specjalny „Pays de Bourgogne” (1964, nr 27) był już w całości wypełniony wspomnieniami po zmarłym pisarzu²⁰.

Obok przekładów literatury polskiej pozostawił Paul Cazin bogatą spuściznę literacką oraz prace naukowe w języku francuskim. Ta część dorobku pisarskiego Cazina nie została w całości przełożona na język polski, gdyż „nie miał szczęścia do dobrych tłumaczy”²¹.

Jako pisarz francuski zadebiutował w roku 1920 tomem listów i notatek z czasów wojny, któremu nadał tytuł *L'Humaniste à la guerre*. Ta wstrząsająca książka napisana w duchu humanizmu chrześcijańskiego postawiła Cazina w rzędzie znanych pisarzy katolickich. Kandydowała do Nagrody Goncourtów i była tłumaczona na kilka języków. Polski przekład pt. *Humanista na wojnie* ukazał się drukiem w 1957 r., poprzedzony przedmową Konrada Eberhardta.

Kolejne książki literackie Cazina to: *Décadi ou la pieuse enfance* (1921) – w Polsce wydana w oryginale w 1937 r. w opracowaniu Anny Czeżowskiej. Książka zyskała wielkie uznanie Boya, jako „utwór szczerego artysty, mistrza języka, panującego nad słowem tak, jak umięją nad nim panować najlepsi pisarze francuscy”²²; *L'Alouette de Pâques* (1924); *Le Siege d'Autun* (1925); *Lubies* (1927); *L'Hôtellerie du Bacchus sans tete* (1925); *Le Bestiare des deux Testaments* (1927) – był to tom bajek z gotyckiego świata; *Histo-*

²⁰ Zob.: jw., s. 11–12.

²¹ Zob.: J. Odrowąż-Pleńtażek, *U Cazina w Aix-en-Provence*, „Stolica” 1960 nr 20.

²² T. Boy-Żeleński, *Książka naszego przyjaciela*, „Czas” 13 luty 1922. Cyt. za: T. Garnysz-Kozłowska, *Paul Cazin*, s. 287.

ires plaisantes (1933); *La Tapisserie des jours* (1934); *Paul qui roule (Pologne – Itaie)* (1935); *La Bataille d'Autun* (1946); *L'Homme qui avait vu des choses* (1949, wyd. 1959) – książka została przetłumaczona na język polski i wydana w 1960 r. pt. *Człowiek, który różne rzeczy widział* ze wstępem Jana Szwejkowskiego.

Zainteresowania naukowe Paula Cazina obejmowały literaturę i kulturę polską w okresach renesansu i oświecenia, także historię i geografii Polski. Rezultatem prowadzonych w tych zakresach tematycznych badań były cztery prace: *Le Genie latin et l'esprit francais en Pologne* (1935); *Le Prince évêque de Warmie Ignace Krasicki 1735–1801* (wyd. 1940) – rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem Juliusza Kleinera, na podstawie której Paul Cazin otrzymał tytuł naukowy na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1932 r., a następnie doktorat francuski na Uniwersytecie w Lyonie w 1949 r. Pierwszego tłumaczenia biografii Krasickiego na język polski dokonał M. Mroziński. Praca nosi tytuł *Książę biskup warmiński Ignacy Krasicki 1735–1801*, wydana została dwukrotnie, w latach 1983 i 1986. Trzecia praca Cazina, wydana w 1946 r. otrzymała tytuł *Les Renaissances de la Pologne*; czwartą był obszerny wstęp-esej do przewodnika *Pologne* wydanego przez księgarnię Hachette w 1961 r. jako 22 pozycja serii „Les Albums des Guides Bleus”. Wstęp ma walory naukowe i literackie. Jest świadectwem doskonałej znajomości geografii i historii Polski oraz mentalności Polaków, których zalety i wady umiał Cazin dostrzec z właściwą mu przenikliwością. Pisząc o Polsce, jaką poznał i pokochał, prostował wiele obiegowych opinii o naszym kraju zakorzenionych w umysłach Francuzów. W opinii krytyków wstęp Cazina do przewodnika *Pologne* jest w równej mierze historyczny, geograficzny, co literacki²³.

Cazin był autorem wielu wstępów do książek pisarzy francuskich i polskich, m.in.: *Les Lionceaux* Arthura Schrödera (1930) *Autun, cite romaine et chretienne* Emile Thevonot (1932), *Pologne 1938* Suzanne Tourte (b.d.), *Le Siège de Varsovie, journal de guerre d'un combattant* Stanisława Ordon (1940), *Le Rustre (Cham)* Elizy Orzeszkowej (1954), *Łuna od Warszawy* Stanisława Rożnowskiego (wyd. 1984).

W latach pięćdziesiątych żywo interesował się twórczością zapomnianego poety Konstantego Gaszyńskiego mieszkającego od 1831 r. w Aix-en-Provence²⁴. W ostatnich latach życia przygotowywał do druku pamiętnik Burgundczyka Paula Justina Cezara Lavizatte'a, który jako oficer napoleoński odwiedził Polskę w 1812 r.

Przez 40 lat pisał Cazin dziennik nie przeznaczony do wydania drukiem. Miał on być podstawą do napisania pamiętników, które pozostały jednak w

²³ Zob.: J. Odrowąż-Pieniążek, *Książka Cazina o Polsce*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1962 nr 158.

²⁴ Zob.: P. Cazin, *Grób poety. List z Prowansji*, „Przegląd Kulturalny” 1953 nr 50; T. Garnysz-Kozłowska, *Paul Cazin*, s. 291.

w sferze projektów. Pisarz był wrogiem publikowania dzienników za życia ich autorów „ci, którzy to robią – twierdził – stają się (...) podobni owym ucztownikom, którzy nie dość, że najedli się, ale chcą jeszcze dojeść swoje kości do końca i siebie samych wystawiają na żer publiczności. [...] Za życia nie wolno się bowiem obnażać, a dzienniki, to coś intymnego...”²⁵. Dzienniki Cazina publikowane po jego śmierci w niewielkich fragmentach czekają wciąż na wydawcę, podobnie jak wiele jego tekstów literackich, tłumaczeń i listów ukrytych w archiwach²⁶.

Paul Cazin był wyjątkowo aktywnym epistolografem. Napisał tysiące listów adresowanych do przyjaciół pisarzy, ludzi nauki i kultury, Polaków i Francuzów. To „listy jakby z innej epoki, drobne staroświeckie pismo, język Jana Chryzostoma Paska”²⁷, a w listach francuskich obecna jest prawie już zapomniana wytworna francuszczyzna.

Bogata spuścizna pisarska Cazina nie była obliczona na szeroki odbiór czytelnicy²⁸. Był twórcą subtelnym, którego postawę duchową Zygmunt Markiewicz porównał do Anatola France’a (humor, umiłowanie piękna i świata klasycznego, pełen pobłażliwej ironii stosunek do rzeczywistości)²⁹. Chociaż uchodził, w pewnym okresie, za pisarza katolickiego, był człowiekiem o niezależnych poglądach. Twierdził, że ma duszę religijną, ale umysł laicki, że bardziej czuje się chrześcijaninem niż katolikiem, lecz jeszcze bardziej uczniem Sokratesa i stoikiem. Nawet w obliczu starości zapamiętany fragment listu Seneki „quod retro est mors tenet” interpretował optymistycznie: „oszukujemy się widząc śmierć przed nami, jest ona tymczasem zawsze za nami”³⁰. „Przede mną życie moich dzieł”³¹.

W opiniach krytyków postrzegany był jako doskonały stylistą. Język jego utworów odznaczał się nieco staromodną elegancją. Rozmiłowany w polszczyźnie tłumacz, ogarniający szeroko obszary polskiej literatury, podejmujący się przekładów z różnych epok, pozostawał stale pod urokiem polszczyzny XVII i XVIII wieku. Należał – jak to określił Józef Weysenhoff – do „pisarzy łańcuchowych między wielką przeszłością, a wielką przyszłością literatury”³².

²⁵ Cyt. za: J. Odrowąż-Pieniążek, *U Cazina w Aix-en-Provence*.

²⁶ Zob.: T. Garnysz-Kozłowska, *Dzienniki Pawła Cazina (I) i (II); Supplement*, w: *Paul Cazin – diariste...*, s. 127–154.

²⁷ T. Garnysz-Kozłowska, *Paul Cazin*, s. 291.

²⁸ W książce *Tapisserie des jours* napisał: „Dedykując moje książki czytelnikom nie zapominam nigdy o tym, że podobanie się wszystkim jest rzeczą niemożliwą, lecz myślę zwłaszcza o tych, którzy czynią mi zaszczyt tym, że mnie kochają”. (Cyt. za: „Auteurs de Bourgogne”, s. VIII – tłumaczenie M.Z.).

²⁹ Z. Markiewicz, *Nad grobem polonofila – humanisty*, s. 314.

³⁰ Cyt. za: J. Odrowąż-Pieniążek, *Osiemdziesięciolecie Pawła Cazina* „Ilustrowany Kurier Polski” 1961 nr 89.

³¹ Cyt. za: J. Odrowąż-Pieniążek, *Zmarł Paweł Cazin*, „Stolica” 1963 nr 26.

³² Cyt. za: T. Garnysz-Kozłowska, *Dzienniki Pawła Cazina (II)*, s. 155.

BIBLIOGRAFIA DZIEŁ PAULA CAZINA*

I. Książki i broszury

1. *L'Humaniste à la guerre. Hauts de Meuse 1915*, Plon-Nourrit, Paris 1920.
L' Humaniste à la guerre. Hauts de Meuse 1915. Avec 4 hors-texte d'Anton Molkenboeur et 10 lettrines de Claude Remusat, gravés sur bois par Valentin Le Campion; Labergerie, Collection „Les oeuvres de maîtrise” n° 2, Paris 1939
2. *Décadi ou la pieuse enfance*, Plon-Nourrit, Paris 1921, Rééditions: 1928, 1949.
Décadi ou la pieuse enfance, Préface d'Abel Moreu, L'Amitié par le livre, Blainville-sur-Mer, 1975
3. *L'Aloutte de Pâques*, Plon-Nourrit, Paris 1924
4. *L'Hôtellerie du Bacchus sans tête*, Plon-Nourrit, Paris 1925. *L'Hôtellerie du Bacchus sans tête*, Préface par Léon Noël, Sélection des Amis du Livre. Saverne 1951
5. *Le Siège d'Autun*, Marcelli, Autun 1925
6. *Lubies*, Plon-Nourrit, Paris 1927
7. *Le Bestiaire des deux Testaments*, Bloud et Gay, Paris 1927
8. *Histoires plaisantes*, Illustrations de Flanchot, J. de Gigord Editeur, Paris 1933
9. *La Tapisserie des jours*, Librairie Plon, Paris 1934
10. *Paul qui roule. (Pologne – Italie)*, Illustrations de Jacques Vallery-Radot, J. de Gigord Editeur, Paris 1935
11. *Le Génie latin et l'esprit français en Pologne*. Conférence donnée à l'inauguration du Centre d'Études Polonaises de Paris, Bibliothèque Polonaise de Paris, Société Française de Librairie. Gebethner et Wolff, Paris 1935
12. *Les Papiers de Fabio. Tu n'aimeras plus* (sans nom d'auteur), Denoël et Steel, Paris 1936

* Według tekstu: D. Knysz-Tomaszewska, *Bibliographie des œuvres de Paul Cazin*, w: *Paul Cazin – diariste, épistolier, traducteur*, Ouvrage collectif sous la direction de Danuta Knysz-Tomaszewska, Université de Varsovie, Warszawa 1997, s. 181-185.

13. *Le Prince évêque de Warmie Ignace Krasicki 1735–1801*. Thèse pour le doctorat ès lettres, Société générale d'imprimerie et d'édition, Paris 1940
14. *Les Renaissances de la Pologne*. Conférence donnée le 8 décembre 1945. Bibliothèque Polonaise, Société générale d'imprimerie et d'édition, Paris 1946
15. *La bataille d'Autun*. 30 lithographies originales de André Dulaurens, Saint-yves, Autun 1946
16. *Paysages et types de Bourgogne. Quarante lithographies originales du peintre André Dulaurens*, Autun 1948
17. *L'Homme qui avait vu des choses*, Fayard, Paris 1959

II. Przedmowy, wstępy, dzieła zbiorowe

1. Ladislas-Stanislas Reymont, *L'Apostolat du knout en Pologne. Notes de voyage au Pays de Chelm*, Introduction par Paul Cazin, Librairie académique Parrin et Cte, Paris 1912
2. *Les Mémoires de Jean-Christostome Pasek Gentilhomme polonais (1656–1688)*, Introduction de Paul Cazin, Société d'Édition „Les Belles Lettres”, Paris 1922
3. Abel Moreau, *Sur les routes de Syrie*, Préface de P. Cazin [detée de 1924], Editions Vulliez, Joigny [s.d]
4. Cyprien Norwid, *Le Stigmate*, Introduction de Paul Cazin, Editions de la NRF. Collection polonaise n° 3, Gallimard, Paris 1930
5. Arthur Schröder, *Les Lionceaux*, traduit du polonais par Hélène Broet-Plater, Préface de Paul Cazin. Gebethner et Wolff, Librairie franco-polonaise et étrangère, Paris [1930]
6. Emile Thévenct. *Autun, cité romaine et energrienne. Histoire Monuments. Sites*. Préface de Paul Cazin, Librairie L. Taverne et Ch. Chandieux. Autun 1932
7. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Avant-propos de Paul Cazin. Librairie Alcan, Paris 1934. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Introduction et notes de Paul Cazin, Garnier, Paris 1936; idem., Paris 1937
8. Suzanne Tourte, *Pologne 1938*. Avant-propos de Paul Cazin, Studium, Paris [s.d.]
9. Stanislas Ordon, *Le Siège de Varsovie, journal de guerre d'un combattant*, Préface de Paul Cazin, Sagittaire, Paris 1940
10. Paul Cazin, „La Pologne à travers l'histoire”, in *Pologne* [ouvrage collectif], Paris 1940
11. *Veillées de Bourgogne* (avec Henri Forestier et Roger Tisserand), Lithographies de Jacques Grange, Michel Jeanniard éditeur, Autun 1945

12. Henri Charrier, *Petites heures*, précédées d'une invitatoire de Paul Cazin. Dijon 1946
13. Claude Maubernard, *La Marmite*, pièce en 5 actes, Préface de Paul Cazin, [s.l.] 1953
14. Eliza Orzeszkowa, *Le Rustre*, traduit du polonais par Victoria Achères. Introduction de Paul Cazin, Club Bibliophile de France, Paris 1954
15. Alberte-Jean Martellet, *Simplex poèmes*, Introduction de Paul Cazin, Autun 1956
16. *Pologne*. Présentation de Paul Cazin, Les Albums des Guides Bleus, Hachette, Paris 1961

III. Tłumaczenia

1. Gabrielle Zapolska, *L'Oraison Dominicale*, E. Sansot et Cie, Paris 1908
2. Joseph Weysenhoff, *Vie et opinions de Sigismond Podfilipski*, Plon-Nourrit, Paris 1910
3. Ignace J. Paderewski, *A la mémoire de Frédéric Chopin*. Discours prononcé le 23 octobre 1910 à Léopol, Agence polonaise de Presse, Paris 1911
4. Ladislas-Stanislas Reymont, *L'apostolat du knout en Pologne. Notes de voyage au Pays de Cheim*, Introduction de Paul Cazin, Librairie Académique Perrin et Cie. Paris 1912. Nouvelle édition: Presse du Campagnonna, Paris 1962
5. Ignace J. Paderewski, *Sur la Pologne*. Discours prononcé en anglais à Chicago, le 7 février 1916, Paris 1916
6. Simon Askenazy, *Le Prince Joseph Poniatowski, Maréchal de France (1763-1813)*. Traduit du polonais par Paul Cazin en collaboration avec B. Kozakiewicz, Plon-Nourrit, Paris 1921
7. *Les Mémoires de Jean-Christostome Pasek Gentilhomme polonais (1656-1688)*. Traduits et commentés par Paul Cazin, Collection de Littérature polonaise, publiée sous les auspices de l'Association France-Pologne, Société d'édition „Les Belles Lettres”, Paris 1922
8. Ladislas-Stanislas Reymont (prix Nobel 1924), *Justice, traduit par Paul Cazin et André Jacquet [suivi de Le Condamné N° 437]*, Picart. Paris 1925
9. Auguste Cieszkowski, *Notre Père*, traduit par Paul Cazin et par le fils de l'auteur, Oudin et Cie, [s.l.], t. II 1927, t. III 1929, t. IV 1929
10. Joseph Weysenhoff, *La Martre et la fille*, NRF, Collection polonaise n° 3, Gallimard, Paris 1930

11. Venceslas Berent, *Les Pierres vivantes*, NRF, Collection polonaise no 5, Gallimard, Paris 1931
12. Cyprien Norwid, *Le Stigmate*, NRF, Collection polonaise n° 6, Gallimard, Paris 1932
13. Henri Sienkiwicz, *Le Gouffre noir [W pustyni i w puszczy]*, Illustrations de Maurice Toussaint, Fernand Nathan, Paris 1934
14. Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Préfaces de Louis Barthou de l'Académie Française, de Juliusz Kaden-Bandrowski de l'Académie Polonaise des Lettres et de Manfred Kridl, professeur à l'Université de Wilno; Avant-propos du traducteur, Librairie Félix Alcan, Paris 1934. Nouvelles éditions avec introduction et notes de Paul Cazin, Garnier, Paris 1936, 1937
15. Louis-Jérôme Morstin, *L'Epi de la Vierge*, Editions du Sagittaire, Paris 1937
16. Jaroslaw Iwaszkiewicz, *Les Demoiselles de Wilko suivi de Le Bois de bouleaux*, Préface de Edmond Jaloux de l'Académie Française. Editions du Sagittaire. Paris 1938. Nouvelle édition. Postface de Jean Lajirrige, Edition des Austres. Paris 1979
17. Julian Tuwim, *La Locomotive*, Paris 1939. Nouvelle édition, Editions „Polonia”, Varsovie 1958
18. Jan Parandowski, *Les Athlètes olympiques*, Sport i Turystyka, Comité Olympique Polonais, Varsovie 1960
19. Jan Parandowski, *Le Cadran solaire*, traduit du polonais per Paul Cazin, Simone Deligne et Michel Marcq, Introduction de Maurice Herman. Le Roman Mondial „Alcyon”, Collection UNESCO d' auteurs contemporains, Del Duca, Paris 1961
20. Tadeusz Breza, *La Porte de bronze*, Editions Julliard, Paris 1963
21. Tadeusz Breza, *La Démarche*, Editions Julliard, Paris 1963
22. Tadeusz Boy-Zelenski, *Marysienka, la plus aimée des reines*, version française par Paul Cazin, Préface de Jean Fabre, rédaction teresa Garnysz-Kozłowska, Editions de l'Age d'Homme, Centre polonais de la Société européenne de culture (SEC), Editions Interpress, Varsovie 1975